

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi

Geliş Tarihi: 14 Kasım 2020

Kabul Tarihi: 29 Aralık 2020

Article Type: Research article

Submitted: 14 November 2020

Accepted: 29 December 2020

Atıf yapmak için

Bolat,Habibe. (2020). "II Abdülhamit Döneminde Bir Eğitim Meselesi: Kafkas Muhacir Çocuklarının Eğitimi ", *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*,Cilt:3, Sayı:2, s. 133-150.

Habibe Polat¹

II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE BİR EĞİTİM MESELESİ: KAFKAS MUHACİR ÇOCUKLARININ EĞİTİMİ

Öz: Osmanlı Devleti, 1856 Kırım Harbi, 1863 Büyük Çerkes Göçü ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi gibi olaylarla yaşanan kitle göçleri neticesinde yeni bir mesele ile karşı karşıya kalmıştır. Bu da muhacirlerin sevk ve iskânı meselesidir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sürecinde Osmanlı tahtında olan II. Abdülhamit, "Müslümanların Halifesi" sıfatıyla, Kafkasya'dan ve Balkanlar'dan Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalan bu muhacirlerin uygun yerlere yerleştirilmesi ve sonrasında hayatlarını idame etmeleri için birçok girişimde bulunmuştur. Başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun uygun yerlerine iskân edilen muhacirler için devlet, gerekli arazi tahsisini sağlamış, tarım için hayvan, araç-gereç vs. temin etmiş ve muhacirlerin tüketici bir çoğunluktan üretici bir topluluk haline gelmelerini hızlandırmıştır. Bu makalede muhacir çocukların

¹ Dr., rehnuma.44@hotmail.com, ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3501-6515>

eğitim meselesi, d6nemin eğitim politikaları bağlamında, alınan tedbirler ve yapılan çalışmalar hakkında bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kafkas, Osmanlı, Muhacir, ocuk, eğitim.

A Question Of Education In The Reign of Abdulhamid II: Education of Caucasian Muhajir Children

Abstract: As a result of the wars in which mass migrations from the Caucasus and Balkans took place to the Ottoman lands (the Crimean War of 1856, the Great Circassian migration of 1863 and the Ottoman-Russian war of 1877-1878), the Ottoman State faced a new issue this, in turn, is a question of the dispatch and settlement of the Muhajirs. During the Ottoman-Russian war of 1877-1878 II. Abdulhamid, as “the caliph of the muslims”, who was on the Ottoman throne, made many attempts to place these Muhajirss, who were forced to emigrate from the Caucasus and Balkans to Ottoman territory, in suitable places and then continue their lives. For the Muhajirs, who were setted in the appropriate places of Anatolia, especially in İstanbul, the state provided the necessary land allocation, animals for agriculture, tools and aequipment, etc. It provided and accelerated the growth of Muhajirs from a consumer majority to a productive community. In this article, an assessment will be made about the issue of children’s education, the measures taken and the work done in the context of the educational policies of the period.

Key Words: Caucasian, Ottoman, Muhajir, child, education.

Giriş

II. Abdülhamit d6nemi eğitim politikasına g6re devletin genel bir eğitim politikası vardı. Buna 6rnek olarak h6k6mette bir Maârif Nazırının bulunması ve b6teden eğitim için gerekli durumlarda para tahsil edilmesi verilebilir. Bu politikanın amacı kız ve erkek çocukları için ilk, orta ve y6ksek eğitimi ihtiva eden eğitim sistemini geliştirmek ve orta ile y6ksek dereceden meslek ve teknik okullar kurmaktır.² Yine bu d6nemde eğitimin yaygınlaştığı ve uzak yerlere de bunun ulaşması için farklı girişimlerin olduğu bilinmektedir.³ S6z konusu d6nemde eğitim alanında yapılan en 6nemli hizmetlerden biri vilayetlere kadar

² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, (Ankara: T6rk Tarih Kurumu, 2011), 377.

³ Mustafa G6nd6z, *Maariften Eğitime*, (Ankara: Doğubatı Yayınevi, 2016), 160.

Habibe Bolat

I. Abdülhamit Döneminde Bir Eğitim Meselesi: Kafkas Muhacir Çocuklarının Eğitimi

eğitimin ulaşmasıdır. Özellikle 1878'den itibaren neredeyse vilayetlerin tamamında devlet tarafından eğitim hizmetleri yaygınlaştırılmıştır.⁴

Osmanlı Devleti Müslüman tebaasını modernleştirmek ve siyasî bilincini yükseltmek için eğitime büyük önem vermiştir. Bunun bir sonucu olarak ilkokulların özellikle de yüksek meslek okullarının sayısı arttırılmıştır.⁵ Yine bu dönemde eğitim hizmetleri için farklı vergi kalemleri ihdas edilmiştir. Eğitim alanında karşılaşılan kaynak meselesi de devletin kendi imkanları ile çözülmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda *Maârif Hisse İânesi* önemli bir uygulama olmuştur. Aşar vergisine yapılan eklemelerle eğitim yatırımları finanse edilmiş, bunun yanında yerel kaynakların maârif bütçesine aktarılması politikası da uygulanmıştır.⁶ II. Abdülhamit döneminin eğitim politikasının en belirgin özelliği şüphesiz eğitim imkanının hem İstanbul dışına çıkması hem de eğitim öğretim kurumlarının sayısının arttırılması ile ilköğretimden yüksek öğretime kadar devam eden bir eğitim birliğinin sağlanması olmuştur. Aynı dönem içinde özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinden sonra Osmanlı topraklarına göç eden ve Anadolu'nun muhtelif yerlerine iskân edilen Kafkas muhacirlerle daha önceden Rumeli taraflarına iskân edilen muhacirlerin Anadolu'ya tekrar yerleştirilmesi ile bu defa muhacirlerin sorunları ve bu sorunlara devletin getirdiği çözüm yolları meselesi ortaya çıkmıştır. Bu sorunlardan bir tanesi de muhacir çocukların eğitim meselesiydi. Osmanlı Devleti muhacir çocukların eğitimi için birçok girişimde bulunmuştur.⁷

Osmanlı Devleti muhacirlerin iskânının gerçekleştirdikten sonra onların sosyal hayata katılması, eğitim, dinî inanış ve sağlık konusunda eksik kalmaması hususunda büyük gayret sarf etmiştir. Bunlar arasında muhacir çocukların eğitimlerinin devam etmesi ve sonrasında bir meslek sahibi olmaları Osmanlı Devleti için önemli bir meseleydi. Zira Kafkasya'dan göç etmek zorunda kalan

⁴ Büşra Karataşer, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Hakkında Bir Değerlendirme", *The Journal of Social Science*, (Yaz 2017), 47.

⁵ Kemal Karpat, *İslamın Siyasallaşması*, çev. Şiar Yalçın, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005), 540.

⁶ Gündüz, *Maariften Eğitime*, 160-161.

⁷ Geniş bilgi için bkz. Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), 176-178.

daha sonra Osmanlı Devleti tarafından Balkanlara ve Anadolu'nun birçok eyaletine iskân edilen muhacirler arasında çocuklar önemli bir sayıyı teşkil etmekteydi. Osmanlı Devleti bir yandan her ailenin sosyal hayat içerisinde varlığının devam ettirmeleri için birçok ekonomik yardımda bulunuyorken diğeri bir yandan da çocukların eğitimi ve zanaat edinmeleri gibi meseleleri göz ardı etmiyordu. Osmanlı Devleti bu ve buna benzer meselelerin çözümü için bir *Muhaciri İskân Siyaseti* benimsemiştir. Eğitim ve dinî inanışların yerine getirilmesi konusuna muhacirler için kurulan köy ve mahallelere birer cami ve okul inşa edilmesi de bu siyasetin bir neticesidir.

Muhacir Çocukların Eğitimi Meselesi

Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya Türklerinin, Tatar ve çoğunluk olarak Kafkas Müslümanlarının Osmanlı topraklarına kitlesel göçünün ardından kurulan *Muhacirîn Komisyonu*⁸, muhacirleri Anadolu'nun değişik vilayetlerine yerleştirdi. Osmanlı Devleti bu komisyon aracılığıyla söz konusu topluluklar için öncelikli olarak ev, okul ve cami inşasını esas bir görev olarak kabul etmiştir. Mesela 1860'ların başında Lazistan Sancağı'na yerleştirilen Çerkes muhacirler için mahalle mektepleri açılmıştır. 1866 senesine kadar bu okullara toplamda on sekiz hoca tayin edilmiştir. Osmanlı Devleti henüz tam anlamı ile uyum sağlayamayan bu muhacirlere yönelik özel bir siyaset uygulamıştır. Bu uyumun en can alıcı adımı, İslam inancını güçlendirmek üzere yerleştirilen yerlerde cami ve okulların inşa edilmesidir. Söz konusu tedbirleri muhacirlerin devlete bağıllığının güçlendirilmesi açısından elzem siyasettir.⁹

Osmanlı topraklarına göç eden muhacirlerin iskânı ve sonralarında gittikleri yerlerdeki hayata uyum sağlaması Osmanlı Devleti için önemli bir meseleydi. Muhacirler arasında önemli bir sayıyı teşkil eden çocukların eğitimi ise Osmanlı'nın hususiyetle ilgilendiğı bir konudur. Muhacir çocukların eğitimi, Osmanlı tebaasının çocuklarının eğitimden eksik ya da farklı olmamıştır. Hatta muhacir çocukların eğitimi için ayrıca girişimlerde bulunulmuştur. Yine muhacir çocukların eğitimi ilköğretimden başlayarak yüksek öğretime kadar istikrarlı bir şekilde devam etmiştir. Diğeri taraftan bu çocukların önemli bir kısmı sanat

⁸ Geniş bilgi için bkz. Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, (Ankara:Türk Tarih Kurumu, 2018).

⁹ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, çev. Osman Yener, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 107.

okullarına devam ederek kısa sürede birer meslek sahibi olmuştur. Bu gibi eğitim politikası muhacir çocukların dahi tüketici bir çoğunluktan kısa sürede üretici ve faydacı bir çoğunluğa dönüşmesini hızlandırmıştır.

a) İlköğretim

II. Abdülhamit döneminde var olan eğitim kurumları ıslah edildiği gibi birçok yeni eğitim kurumu da inşa edilmiş ve bu kurumlar belli politikalar etrafında şekillenmiştir.¹⁰ Söz konusu dönemin eğitim politikalarının başında ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi vardır. 1876 Anayasası (Kanun-i Esasî)'de yer alan hükme göre "Osmanlı enfâdının kâffesince tahsil-i maârifin birinci mertebesi mecburî olacak ve bunun derecâtı ve teferruâtı nizâm-ı mahsus ile tayin kılınacaktır." Böylece kız ve erkek çocukların eşit şekilde eğitim görmesi hukuken temin edilmiştir. Yine bu dönemde ilköğretim iki kısma ayrılmıştır. Birincisi "mekâtib-i sıbyaniye", ikincisi "mekâtib-i iptidaiye"dir. Sıbyan okulları¹¹ her köy ve mahallede olmasına rağmen eğitim, bina ve öğretmen konusunda yetersiz olan eğitim kurumlarıydı. Bu eksikliğe rağmen söz konusu okullar için topyekûn bir ıslahat yapılması çok zordu. Bu yüzden bu okullar ile aynı seviyede iptidai ismiyle yeni okullar açılmıştır. Böylece ilköğretimde ikili sistem ortaya çıkmıştır. 1882'den sonra Maârif Nezaretince bu ikiliğin ortadan kalkması için ağırlık iptidai okullara verilmiştir.¹²

II. Abdülhamit döneminde ilkokulların yapımına önem verilmesi ve genel eğitim hizmetlerinin vilayet ve köylere götürülmesi konusunda önceliğin Müslüman nüfusun yoğun olduğu yerlere verilmesi dönemin ilköğretim politikalarının temelini teşkil etmektedir.¹³ İlköğretime verilen bu önem muhacir çocukların eğitimi meselesinde de kendisini göstermiştir. Özellikle vilayetlerde bu eğitim

¹⁰ II. Abdülhamit dönemi eğitim kurumları hakkında geniş bilgi için bkz. Esmâ İğü, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askeri Rüştüyeler", (Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi 2008.)

¹¹ Söz konusu okullar hakkında geniş bilgi için bkz. Yücel Gelişli, "Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)", *Türkler XV*, (2002): 35-43.

¹² Bayram Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), 67-69.

¹³ Erdal Taşbaş, *Halifenin Gölgesine Sığınanlar*, (Ankara: Berkan Yayınevi, 2017), 375.

kurumlarının yaygınlaşması ile beraber muhacir çocukların eğitiminde önemli adımlar atılmıştır. Nitekim Vilayet maârif müdürlükleri ve meclislerin yaygınlaşıncaya kadar Rusçuk, şumnu, Rodos, Büyükada, Suriye, Dersim, Erzurum, Bitlis gibi vilayetlerde iptidailerin açılması ve *sıbyanların*¹⁴ ıslah edilmesi ile birlikte 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra ilk bir yıl içinde Rumeli ve Kafkasya'dan gelen 6.000 civarında muhacirin iskân edildiği on köyde, hükümet tarafından birer iptidâi okulu yaptırılmıştır.¹⁵

Burada dikkat çeken önemli bir konu da Abdülhamit devri eğitim sistemi ile muhaciri iskân siyasetinin, muhacir çocukların eğitimi konusunda birbirlerini destekler durumda olmasıdır. Zira bu dönemde ilköğretimde Anadolu'ya önem verilmesi takip edilen resmî politikanın bir neticesidir. Özellikle Bursa ve Sivas'ta büyük gelişmeler kaydedilmiştir. Bursa'da 720 okul inşa edilmiş geri kalanlar tamir görmüştür. Aynı şekilde Sivas'ta her köye birer iptidai okul inşa edilmiştir. Edirne'de eski okulların tamiri, köy okullarının usûl-ü cedideye çevrilmesi ve 14 iptidâi binanın yapımı gerçekleşmiştir. Bunun yanında 1877-1893 seneleri arasında emlâk-ı humâyuna çok sayıda iptidai okul yapılmıştır. Bursa'da 1, Beyrut'ta 41, Bağdat'ta 7, Halep'te 13, Aydın'da 21, İzmir'de 1, Edirne'de 42, Yanya'da 5, Rodos'ta 3, Ankara'da 2, Musul'da 7 ve Bitlis'te 1 tane iptidai okulun inşası gerçekleşmiştir. Bu okulların çoğu emlâk-ı humâyun ve çiftlik-i humâyuna yerleştirilen Rumeli ve Kafkasya muhacirlerinin çocukları için yapılmıştır. Bu gibi gelişmeler II. Abdülhamit'in muhacir çocukların özellikle ilköğretim eğitimlerine verdiği önemi göstermek bakımından önemlidir.¹⁶

Köylere inşa edilen okullar mekânsal olarak benzer özellikler göstermekteydi ve muhacir iskân edilen her kasaba ya da köyde bir cami ve okul inşa edilmekteydi.¹⁷ Ayrıca cami ve okul yan yanaydı.¹⁸ Cami ve okulların

¹⁴ 93 Harbinden önce Büyük Çerkes Göçü olarak bilinen 1862-1864 Rus-Çerkes Savaşından sonra Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda olan Çerkeslerden eğitim çağında olup yaşı uygun olanların sıbyan mekteplerine kaydedildiği bilinmektedir. Mesela, Kars Kazası'nın Sarıkamış, Hamamlı, Tepecik ve Yalnızçam köylerine yerleştirilen Çerkesler için bir cami ve çocukların eğitim alması için bir sıbyan mektebinin inşa edileceği ifade edilmiştir. BOA.İ.MVL.523/23518.

¹⁵ Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, 80.

¹⁶ Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, 87.

¹⁷ Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, 1996), 170.

¹⁸ *Takvim-i Vekâyi*, 11 Safer 1283(25 Haziran 1866), s.3.

Habibe Bolat

I. Abdülhamit Döneminde Bir Eğitim Meselesi: Kafkas Muhacir Çocuklarının Eğitimi

büyüklüğü, mahallenin ya da köyün büyüklüğüne göre farklılık gösteriyordu. Kurumların yapımı halk, hazine ve mahallî idareciler tarafından karşılanırken kurumlar için gerekli olan kereste ihtiyacı mirî ormanlardan temin edilmiştir. Yeni kurulan göçmen köylerine inşa edilen cami ve okullar, yapı özellikleri bakımından benzer özellikler göstermektedir. Bu yapılar geleneksel Osmanlı mimarî yapısına uygun olan binalardır.¹⁹ Muhacirler için kurulan köylerde hane hesabına göre köylere belli sayıda cami ve okul inşa edilmesine özen gösterilmiştir. Mesela İzmit Sancağı dahilinde yer alan Adapazarı Kazası'na bağlı Akyazı köyüne iskân edilen Abaza, Çerkes ve Rumeli muhacirlerin ibadetleri ve çocuklarının eğitimi için civardaki on üç köy ile beraber her iki yüzer hane için birer okul olmak üzere toplamda altışar okul ve caminin yapılmasına karar verilmiştir. Bunun yanında okul ve cami inşası için gerekli olan masrafların sağlanmasına ve cami ile okulun inşaatında kullanılmak üzere gerekli olan malzemenin civardaki ormanlardan temin edilmesi kararlaştırılmıştır.²⁰

II. Abdülhamit döneminin eğitim politikasının bir gereği olarak özellikle Anadolu vilayetlerinin köylerinde çok sayıda okul inşa edildiğinden bahsetmiştik. Okullar için temel ihtiyaç olan öğretmen maaşı, kitap gibi gereksinimler gerek devlet gerekse yerli ahali tarafından karşılanmıştır. Devlet tarafından yapılan yardımların önemli bir kısmı nakdî olarak sağlanmıştır. Muhacir çocukların eğitimi için Maârif bütçesinden 1883-1884 seneleri arasında yüz bin kuruşluk para ayrılmış ve parayı muhacir çocukların eğitimi konusundaki istekleri için kullanılmıştır. Aynı şekilde göçmenler için okullar yapılmış ve buralara öğretmenler gönderilmiştir.²¹ İskân edilen köylerde bir okul ve cami yapımı için talepte bulunulduğunda okul masrafları ve öğretmen maaşları *Maârif Nezareti* tarafından, cami masrafları ise Evkaf-ı Humâyun Hazinesi tarafından karşılanmaktaydı.²²

¹⁹ Bu binaların yapı özelliklerinin örnekleri için bkz. Faruk Kocacık, "XIX. Yüzyılda Göçmen Köylerine İlişkin Bazı Yapı Özellikleri", *Tarih Dergisi* F:27, 425-426.

²⁰ BOA, İ.DH.1043/82014, 26 Zilkade 1304/16 Ağustos 1887.

²¹ Taşbaş, *Halifenin Gölgesine Sığınanlar*, 374.

²² Faruk Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", *Osmanlı Araştırmaları I*, (1980): 172.

Muhacir çocukların eğitiminin aksamaması için temel unsur olan öğretmen tayini dikkat edilen önemli meselelerden olmuştur. Canik ve Amasya Sancaklarına iskân edilmiş olan muhacir ailelerin çocuklarının eğitim ve öğretimleri için öğretmenlerin en kısa sürede tayin edilmesi gerektiği bildirilmiştir.²³ Eğitim için önemli gereksinimlerden olan kitapların temini de yine devlet tarafından yapılmaktaydı.²⁴ Enderun-ı Humâyun Dairesi'ne gönderilmiş olan beş yüz muhacir çocuğun eğitimi için gerekli olan kitaplardan Muhtasar Hesap Risalesi'nin Maârif kütüphanesinde kalmadığı için gönderilemediği ve dört yüz adet kitabın çocuklara ücretsiz olarak dağıtılması maksadıyla Maârif Nezaretinden Hazine-i Humâyun Kethüdalığı'na gönderildiği bildirilmiştir.²⁵

Cami ve okul inşa edilmesinde yerli halk tarafından da yardımlar yapılmaktaydı. Suriye'nin Zerka karyesinde inşasına muhacirler için daha önceden başlanan, yerli ahalinin yardımları ve devlet eliyle inşası tamamlanan cami ve mektebin açılışı 1907 senesinde yapılmıştır. Yerli ahalinin de hazır vaziyette beklediği cami ve mektebin açılışı Cuma selasına müteakip yapılmıştır.²⁶ Cami, okul gibi zaruri kurum ve kuruluşların inşaatlarına katkı sağlamak şeklinde yerli ahali tarafından yardımlar yapılmaktaydı. Eğer muhacirler için yeni köy kurulmuşsa ve bu köylerde okul ve cami yoksa çevre kaza ve köylerdeki halk para yardımı yapıyor ya da kendileri çalışarak okul ve cami inşa ediyorlardı.²⁷ Okul inşasının yanında muhacir çocuklar önceden var olan okullara da kaydedilmiştir. Burada esas olan öğrenci mevcudunun muhacir çocukların kaydedilmesi için yeterli olmasıydı. Mesela Konya Vilayeti Saidili Nahiyesi'ne iskân edilen Kafkas muhacirlerin çocukları köy okuluna kabul ve kaydedilmiştir.²⁸

²³ BOA.MF.MKT.55/53, 14 Rebiulahir 1295/17 Nisan 1878.

²⁴ Müfredat olarak okutulan ders kitapları genel olarak dinî ve ahlaki konulara yoğunlaşıyordu. 1866 yılında Lazistan Sancağına yerleştirilen Çerkes muhacirler arasında eğitimi yaygınlaştırmak için bir takım tedbirler alınmıştır. Bölgedeki mahalle mekteplerine *Elifbâ Cüzü*, *Amme Cüzü*, *Tebâreke Cüzü*, *Emsile Cüzü*, *Binâ Cüzü*, *Maksûd Cüzü*, *İlmi Hâl Risâlesi* ve *Tecvîd Risâlesi* gibi kitaplar bağışlanmıştır. Geniş bilgi için bkz. Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, 87-88.

²⁵ BOA.TS.MA.E.598/97, 18 Zilkade 1295/13 Kasım 1878.

²⁶ BOA.Y.MTV.293/85, 16 Zilhicce 1324/31 Ocak 1907

²⁷ Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskânları*, (İstanbul: Nart Yayıncılık, 1993), 130.

²⁸ BOA.DH.MKT.1907/92, 4 Rebiulahir 13109/7 Kasım 1891.

Habibe Bolat

I. Abdülhamit Döneminde Bir Eğitim Meselesi: Kafkas Muhacir Çocuklarının Eğitimi

Muhtelif yerlere iskân edilen muhacirler için tesis edilen mekteplerdeki muallimlerin maaşları da yine Maârif Nezaretî'nin vilayet müdürlüğüne ayırdığı bütçe ile tahsis edilmekteydi. Fakat devletin durumunun kötü olması, okulun inşaat giderleri ya da sonraki eğitim giderleri için bütçe sıkıntısına sebep olmuştur. Suriye Vilayeti'nden Maârif Nezaretî'ne gönderilen tezkerede, Merkez, Hama, Havran ve Gerek sancaklarında önceden ve sonradan iskân olunan muhacirlerin iskân edildikleri yerlerde açılması mecburî olan mekteb-i iptidaiyedeki muallimlerin masrafları için ve diğer girerler için maârif hissesinin merkez kısmından ya da başka bir yoldan bütçe tahsis edilmesi talep edilmiştir. Zira ne vilayetin bütçesi ne de muhacirlerin durumu bu bütçeyi sağlamaya yeterli değildir.²⁹ Bu tezkereye cevaben muhasebe durumuyla ilgili izahat yapılmıştır. Muhasebe, vilayetin 1320 malî yılı bütçesine nazaran maârif bütçesinin 981.790 kuruş ve masrafların da 783.490 kuruş olduğu ifade etmiştir. Bunun yanında Dersaadet hissesine 292.595 kuruş tecviz olduğu gibi Maârif Nezaretî'nin bir takım sebeplerle 8.500.000 kuruş açığı olduğu gerekçesiyle Dersaadet hissesinden vilayete bir para nakli söz konusu olamayacağı beyan edilmiştir. Zaten mekteb-i iptidainin idareleri kanunen mahallerine ait olmuş olup, bu sebeple bu meblağ ödenmemiştir.³⁰

Öğretmen maaşları bazen merkez ya da vilayet yönetimi tarafından ödenirdi. Merkez, Hama, Havran ve Gerek sancaklarında iskân olan muhacir çocukları için tesis edilen mekteb-i iptidaiyenin öğretmenlerinin maaşlarının ödenmesi için muhacirlerin durumlarının müsait olmamasından öğretmenlerin maaşlarının hükümetçe tesviye edilmesi talep edilmiştir.³¹ Maârif Nezaretî'nden vilayete gönderilen cevapta Suriye Vilayeti'nin geçerli olan 1320 malî yılı bütçesine nazaran maârif geliri, 981.790 kuruş olup, masrafının 783.490 kuruş olduğu ifade edilmiştir. Şu halde Dersaadet hissesine 292.595 kuruş ötesine geçmiş ve Maarif bütçesinin bir takım sebeplerden dolayı 8500,000 kuruş açığı bulunmuştur. Bu sebeple söz konusu sancaklara Dersaadet bütçesinden para naklinin mümkün olmayacağı ifade edilmiştir. Bununla beraber zaten mekteb-i iptidainin idaresi

²⁹BOA. MF.MKT.800/60-1, 23 Cemaziyelevvel 1322/5 Ağustos 1904.

³⁰ BOA, MF.MKT.800/60-1,2, 12 Receb 1322/22 Eylül 1904, 15 Cemaziyelahir 1322/27 Ağustos 1904.

³¹ BOA.DH.MKT.876/44-1,2, 23 Cemaziyelevvel 1320/28 Ağustos 1902, 15 Rabiulahir 1322/29 Haziran 1904.

mahalli kanunlara ait olduğu beyan edilmiştir.³² Muhacir çocukların eğitim masraflarının bir kısmı Kafkas muhacir vakıfları tarafından karşılanmaktaydı.³³ Şimdiye kadar tespit edilen 119 vakfın %4.20’li oranı mektep ve medrese gibi eğitim kurumlarının yapımı, eğitim ve öğretim harcamaları için tahsis edilmiştir.³⁴

b) Ortaöğretim

Osmanlı Devleti’nde ortaöğretim mahiyetinde eğitim rüştiye³⁵ ve idâdî mekteplerinde verilmekteydi. II. Mahmut döneminde sıbyan okullarının yetersiz kalması üzerine 1838’de bunların ıslahı yoluna gidilmiştir. Sıbyan okullarının üzerinde eğitim veren sınıf-ı sani okullarının açılmasına karar verilmiş daha sonra bu okulların ismi rüştiye olarak değiştirilmiştir.³⁶ Diğer taraftan rüştiye okullarının üstünde eğitim verecek, yüksek öğretim ve meslek okullarına öğrenci yetiştirecek hazırlık kademesinde bir okul yoktu. Böyle bir eksikliğin fark edilmesi üzerine 1869 Nizamnamesi’nde idadî okullarına yer verilmiş ve bu okulların yaygınlaşması için gerekli girişimlerde bulunulmuştur.³⁷ Aynı şekilde özellikle şehirlere yerleştirilmiş olan muhacir çocukların ortaöğretim eğitimini tamamlaması amaçlanmıştır. Şehirlere yerleştirilen ailelerin çocukları için daha çok o şehirde var olan okula çocuğun kaydedilmesi söz konusudur. Şehirdeki çocuklar Osmanlı’nın diğer tebaasındaki çocuklarla aynı okula gönderilmişlerdir. Mesela Konya Vilayeti dahiline iskân edilen Kafkasya muhacirlerinin çocuklarının Konya İdadîsi parasız yatılı okul kısmına yerli ahali çocuklarla eşit şartlarda kabul edileceği ifade edilmiştir.³⁸ Fakat kimi zaman sancak merkezinde sayıca muhacir çocuğunun fazla olması sebebiyle oralara ayrıca orta öğretim düzeyinde eğitim verecek kurumların inşa edildiği görülmektedir. Dâhiliye Nezareti’nden Suriye Vilayeti’ne çekilen telgrafta, vilayet dâhilinde Dürzî, Bedevi, Arap ve Çerkes ahali arasında uyumu

³² BOADH.MKT.876/44-3, 26 Cemaziyelahir 1322/7 Eylül 1904.

³³ Kafkas muhacir vakıfları için geniş bilgi için bkz. Hasan Yüksel, “Kafkas Göçmen Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, 24, (1994), 475-490.

³⁴ Yüksel, “Kafkas Göçmen Vakıfları”, 483.

³⁵ Geniş bilgi için bkz. Muammer Demirel, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüştiye Mektepleri”, *Türkler XV*, (2002): 44-60.

³⁶ Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, 91.

³⁷ Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, 114-115.

³⁸ BOA.MF.MKT.209/27, 7 Zilhicce 1311/11 Haziran 1894.

Habibe Bolat

I. Abdülhamit Döneminde Bir Eğitim Meselesi: Kafkas Muhacir Çocuklarının Eğitimi

güçlendirmek ve kendilerine İslâm şuurunu vermek maksadıyla Havran dâhilindeki iptidai mekteplerin çoğaltılması ve sancak merkezinde bir rüştiye mektebinin açılması için gerekli işlemlere başlanması gerektiği belirtilmiştir.³⁹

Muhacir çocukların eğitimi için yeni okullar inşa edilmekle beraber, zaten var olan okullara da çocukların kaydedildiğinden daha önce bahsedilmiştir. Kayıt harcamaları yine Vilayet Maarif Müdürlüğü bütçesinden tahsis edilmekteydi. Halep Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen tezkerede, Hicri 1324 malî yılına ait bütçe giderlerine ek olarak muhacirlerin kayıt harcamaları ile beraber 400 kuruşluk giderin olduğu bildirilmiştir. Bunun yanında ek giderler olarak muhasebe memuru Salim Efendi'nin 19 yıldan beri zam istemediği ve bu sene ile beraber zam talebiyle 120 kuruş, Maraş idâdî müdürünün 150 kuruşluk maaşı eklenmiş ve hepsinin ekiyle beraber bütçeden para talep edilmiştir.⁴⁰ Ardından Maârif Nezareti Mektubî kaleminden Halep Vilayeti Maarif Müdüriyeti'ne çekilen telgrafta, bildirilen ek giderler içinde olan muhacir çocuklarının giderleri önceden kabul ve hesap edildiği, daha önceden Bursa idâdîsi'ne nakledilen iki kişinin giderlerinin de devlet bütçesinden ayrıldığı, Maraş idâdî müdürünün ve mekteb-i rüştiyede farklı işler gören kişilerin talep ettiği 400'er kuruşun bütçenin hâlihazırda kabul göremeyeceği bildirilmiştir.⁴¹

Osmanlı hükümeti, muhacirlerin sair sebeplerle yer değiştirmesinden sonra onların mektep nakillerini de gerçekleştirmiştir. Böylece yer değiştiren muhacir çocuklarının eğitimleri bu nakilden sonra aksamamıştır. Hüdavendigâr Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen telgrafta, bir sıra Halep Vilayeti'ne iskân edilerek vilayetteki mekteb-i idâdî mülkiyesine kayıtlı olan İsmail ve Ali isminde iki kişinin Bursa'ya nakledileceğinden ve tesviye edecek kimseleri olmadığından Bursa'da ikamet eden biraderleri Arslan Efendi'ye verilen vekalet ile nakilleri gerçekleştirilmiştir.⁴² Yine belgenin devamında yer alan bentden anlaşılacağı üzere, o sıra her öğrenci için yıllık 1.100 kuruş, maarif bütçesinden vilayetlere tesviye

³⁹ BOA.DH.MKT.866/57, 18 Rebi'ül-ahir 1322/2 Temmuz 1904.

⁴⁰ BOA.MF.MKT.999/68-1, 7 Zilkade 324/23 Aralık 1906.

⁴¹ BOA.MF.MKT.999/68-2, 4 Cemaziyelevvel 1325/15 Haziran 1907.

⁴² BOA.MF.MKT.975/4-1, 4 Cemaziyelevvel 1324/26 Haziran 1906.

edilmekteydi. Muhacirlerden 5 ocuğun Halep mektep-i idâdîsine kayıt ve kabullerinden dolayı vilayet maarif bütçesine giderlerin tahsisatı olarak 5.500 kuruş dâhil edilmiş, nakilleri gerçekleşen iki kişi için de senelik gider olarak, 2.200 kuruşun Hüdavendigar maarif bütçesine ilavesiyle, adı geçen kişilerin Bursa idâdîsine kayıtları için gereken ödemenin gerçekleşeceği ifade edilmiştir.⁴³ Yine hala hazırda Kaptan İbrahim Paşa ve Zeybek Mekteb-i Rüştiyelerinde ikamet eden muhacirlerin Beyazıt Mekteb-i Rüştiyesi'ne nakillerinin gerçekleşmesi gerektiği Maârif Nezaretince ifade edilmiştir.⁴⁴

c) Meslekî Okullar ve Yüksek Öğretim

1900 yılına kadar yüksek öğretim düzeyinde eğitimin *sultanîler*⁴⁵ meslek okulları vasıtasıyla verildiği söylenebilir. Her ne kadar öncesinde yüksek öğretim mahiyetindeki Darülfünûnların açılması için birkaç girişim olsa da söz konusu okulların başarıya ulaşması 1900'den sonra olmuştur.⁴⁶ Osmanlı döneminde rüştiye üzerinde eğitim veren bir kurumun ihtiyacı 1856 Islahat Fermanı ile eğitim alanında birçok için yapılması ile ortaya çıkmıştır. Bunların başında Müslim, gayr-i Müslim bütün Osmanlı tebaasının eşit şartlar altında eğitim görmesini sağlamak geliyordu. 1867 senesinde Abdülaziz'in Paris'i ziyareti ve Fransız Eğitim Bakanı Victor Duruy'un Osmanlı eğitimi için hazırlamış olduğu proje önemli bir rol oynamıştır. 1 Eylül 1868'de Galatasaray Sultanisi'nin açılması ile yüksek öğretim derecesinde eğitim verilmeye başlanmıştır. II. Abdülhamit devrinde ise bu okulun eski hali ile eğitime devam etmesinde bazı sakıncalar görölmüş ve Ali Suavi'nin Galatasaray Sultanisi'ne müdür tayin edilmesiyle okulun ıslahı için raporlar hazırlanmaya başlanmıştır.⁴⁷

Yüksek öğretim konusunda hükümetin dikkat ettiği esas mesele bu çocukların kısa sürede meslek sahibi olmalarını sağlamaktı. Bu maksatla muhacir çocuklar genel olarak askerî ya da meslekî okullarına kaydedilmiştir. Muhacir

⁴³ BOA.MF.MKT.975/4-2, 6 Zilhicce 1324/21 Ocak 1907.

⁴⁴ BOA.MF.MKT.64/49, 19 şaban 1296/8 Ağustos 1879.

⁴⁵ Bugünkü lise karşılığı olan sultanîler 1870 tarihli Maarifi Umumiye Nizamnamesinde İdadilerden üstün olarak açılan ve Galatasaray ve Darüşşafaka'ya muadil olan müesseselerdir. 1908 senesinden sonra İstanbul ve Anadolu Vilayetlerindeki bazı İdadiler Sultaniye evrilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi III-IV*, (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 1433-1445.

⁴⁶ Mustafa Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası*, (Ankara: Doğu Batı Yayınevi, 2015), 88.

⁴⁷ Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, 133-136.

Habibe Bolat

I. Abdülhamit Döneminde Bir Eğitim Meselesi: Kafkas Muhacir Çocuklarının Eğitimi

Komisyonu, Meclis-i Vükela'ya muhacir çocukların ayrı olarak eğitim görmesi konusunda bir teklif sunmasına rağmen komisyonca bunlar için ayrı okullara gerek olmadığı, çocukların Mekteb-i Sanayi ya da Tophane-i Amire taburlarına yatılı olarak kaydedilmesine karar verilmiştir.⁴⁸ Özellikle askerlik yeteneği konusunda iyi oldukları bilinen Çerkes muhacirlerin çocuklarının önemli bir kısmı askerî okullara kaydedilmiştir. Mesela Kafkasya muhacirlerinden olup Isparta ve Burdur'a gönderilen Çerkes muhacirlerin çocuklarından yaşları müsait olanlar mekatib-i askeriyyeye, yaşları küçük olanlar ise iptidai okullara kabul edilmiştir.⁴⁹ Yine Dahiliye Nezareti'nden Maârif Nezareti'ne gönderilen genelge ile Sultanî mekteplerinden 17 yaş itibariyle mezun olanların daha sonra rızalarına bakılmaksızın Darulmuallimînlere nakilleri söz konusu olduğundan bu sene için Sultanî mekteplere yetim, şehit, muhacir ve muhtaç çocukların sayılarının arttırılmasının hem bu çocukların iyi bir terbiye ve eğitim alması hem de ileride iyi bir meslek sahibi olup vatan ve millet menfaatleri için daha iyi olacağından vilayetlerce bu amaçla harcama yapılmasına izin verilmesi istenmiştir.⁵⁰ Muhacir aileleri tarafından yaşları müsait olan çocukların bu gibi meslek okullarına kaydedilmesi talebi çoğu zaman olumlu karşılanmıştır. Kafkasya muhacirlerinden olan Havva isimli kadın iki çocuğunun Mekteb-i Sanayi'ye kaydedilmesini talep etmiş ve bu talebi olumlu karşılanmıştır.⁵¹

d) Kimsesiz Çocukların Eğitimi

1873 senesinde yetim kalan muhacir çocukları için *Darıışşafaka*⁵² açılmıştır. Söz konusu kurumda çocukların hem barınma ihtiyaçları karşılanıyor hem de kurum

⁴⁸ Süleyman Erkan, "Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu Göçleri (1878-1908)", (Doktora Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi 1993).

⁴⁹ BOA.İ.DH.1222/95686, 19 Şaban 1308/30 Mart 1891.

⁵⁰ BOA, Y.PRK.BŞK. 81/66, 25 Safer/2 Ocak 1916.

⁵¹ BOA.DH.MKT. 2489/1, 7 Safer 1319/26 Mayıs 1901.

⁵² Bu okul her ne kadar 1873 senesinde açılıp eğitime başlamışsa da 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde onda sekizi asker ve zabıt olan öğretmenlerin savaşa gitmek zorunda olmasından bir sene kadar eğitimi tatile mecbur olmuş ve 1878 senesinden sonra fen ve matematik okutulacak olan lise sınıfları da eklenerek eğitim vermeye devam etmiştir. Bu sırada İstanbul'da sivil ve askerlerden oluşan çok sayıda öğretmen gönüllü olarak bu okullarda eğitim vermeye başlamış, içinde muhacir yetim ve

bir eğitim yeri olarak çalışıyordu.⁵³ Söz konusu kurum özellikle Őehirlerde yaşayan muhacir çocukları için eğitim veren bir kurum haline gelmiştir. Bu kurumlara 1878-1879 yılları arasında göçmen çocuklar dışında ğrenci alınmamıştır. Kontenjanların dolmasıyla dışarıda kalan muhacir çocukları maddi durumu iyi olan Müslüman Türk ailelerinin yanına verilmiştir.⁵⁴ Aynı zamanda 1886 senesinde savaş sonrası meydana getirilen *muhacir dul hanesi* bünyesinde bir mektep açılarak buradaki ksz ocukların eğitim görmesi sağlanmıştır. Buralarda okullarını bitiren muhacir çocuklar daha sonra yatılı okullara alınmıştır.⁵⁵

G ve iskân sırasında sair sebeplerle yetim ve ksz kalan çocukların bir kısmı da *darleytama*⁵⁶ kaydedilmiş, buralarda eğitim, barınma ve sonrasında iř sahibi olma imknı sağlanmıştır. Osmanlı'nın belli vilayetlerinde olan darleytamlara, başka vilayetlerde bulunan muhacir çocukları sevk edilmiştir. İşkn-i Aş'ir ve Muhcirin Müdüriyeti'nden Halep ve Suriye vilayetleriyle Medine-i Münevvere Muhafızlığı'na çekilen telgrafta, kimsesiz yetim çocukların darleytamlarda talim ve terbiye görmeleri için İstanbul'a gönderilmeleri gerektiği ifade edilmiştir.⁵⁷

Yetim muhacir çocukların önemli bir kısmının meslek okulu mahiyetindeki okullara kaydedilmiştir. Kimsesiz olarak Osmanlı topraklarına gelen ve sokaklarda avare dolaşan muhacir çocuklar iskân edildikleri yerlerde yatılı okul mahiyetindeki okullara kayıt edilmişlerdir. Sadarettten çıkan emir üzerine, muhacir çocuklarından Şimdiye kadar 202 çocuğun toplatılarak istihdamları için 34' Mekteb-i Sanayi'ye ve e yüz 88'i Tophane-i Amire'ye teslim edilmiştir. Yine gelen telgraf üzerine, bundan sonra bu durumda olan çocukların toplatılması için çaba sarf edilmesi hususunda gerekli özenin gösterilmesi gerektiği

kszlerin de olduğu kimsesiz çocuklar toplanarak eğitim ve barınma ihtiyaçları karşılanmıştır. Geniş bilgi için bkz. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi III-IV*, (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 946-948.

⁵³ Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devletlere Gler*, (Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2013) s.226.

⁵⁴ Erkan, "*Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu Gleri (1878-1908)*,"

⁵⁵ Erkan, *Kırım ve Kafkas Gleri*, 170-171.

⁵⁶ Söz konusu kurumun ismi, Arapça yetim kelimesinin oğulu olan "eytam" ile yine Arapça ev, mekan anlamına gelen "dar" kelimesinin beraber kullanılması ile ortaya çıkmıştır. Yetimler için ev, barınak hane anlamına gelmektedir. Geniş bilgi için bkz. İzzettin As, *Bir Sosyal Hizmet Kurumu Olarak Darüleytam*, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2020)

⁵⁷ BOA.DH.şFR.58/34, 8 Muharrem 1334/16 Kasım 1915.

Habibe Bolat

I. Abdülhamit Döneminde Bir Eğitim Meselesi: Kafkas Muhacir Çocuklarının Eğitimi

belirtilmiştir.⁵⁸ Mevcut okulların yetersiz kaldığı durumlarda yetim çocuklar için okul inşa edilmiştir. Bu okullar genel olarak yatılı okul mahiyetindeki okullardı. Söz konusu okulların masrafları aşar bedelinden karşılanmakta ve eğitimini bu kurumlarda tamamlayan çocuklara Meclis-i Maârif tarafından devlet görevi verilmekteydi.⁵⁹

Sonuç

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra Kafkas ve Balkanlar'dan Osmanlı topraklarına büyük kitle göçleri yaşanmıştır. Söz konusu muhacirlerin uygun yerlere iskân edilmesi, iskân sırasında ve sonrasında eksikliklerinin giderilmesi için Osmanlı Devleti büyük gayret sarf etmiştir. Hiç şüphesiz Osmanlı Devleti için muhacir çocukların eğitimlerinin aksamaması da önemli bir meseleydi. II. Abdülhamit döneminin eğitim politikasına da uygun olarak muhacir çocukların ilköğretimini tamamlamasına özellikle dikkat edilmiştir. Ardından bu çocuklardan zanaata kabiliyeti olanlar meslekî ve teknik okullara yönlendirilmiş, önemli bir kısmı da Anadolu'nun birçok yerinde devlet kademelerinde görev almıştır. Bu bağlamda hem muhacir çocukların Osmanlı tebaasının diğer çocukları gibi eğitim hakkından faydalanması amaçlanmış hem de uzun vadede devlete birçok sektörde hizmet edecek bireylerin yetiştirilmesi sağlanmıştır. Sayı olarak çok büyük bir yeri işgal eden çocukların gerekli olan eğitim harcamaları ilk başta devlet için maddî külfetmiş gibi görünse de eğitimi tamamlayanların devlet için her anlamda kalifiyeli eleman olduğu gerçeği yadsınamaz.

⁵⁸ BOA.Y.A.HUS, 169/30, 3 Safer 1299/25 Aralık 1881.

⁵⁹ BOA.,MF.MKT., 9/62, 5 Muharrem/5 Mart 1873.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

BOA, İ.DH.1043/82014.
BOA, Y.PRK.BŞK. 81/66.
BOA. MF.MKT.800/60.
BOA.,MF.MKT., 9/62.
BOA.DH.MKT. 2489/1.
BOA.DH.MKT.1907/92.
BOA.DH.MKT.866/57.
BOA.DH.MKT.876/44.

Habibe Bolat

II. Abdülhamit Döneminde Bir Eğitim Meselesi: Kafkas Muhacir Çocuklarının Eğitimi

BOA.DH.ŞFR.58/34.
BOA.İ.DH.1222/95686.
BOA.İ.MVL.523/23518.
BOA.MF.MKT.209/27.
BOA.MF.MKT.55/53.
BOA.MF.MKT.64/49.
BOA.MF.MKT.975/4.
BOA.MF.MKT.999/68.
BOA.TS.MA.E.598/97.
BOA.Y.A.HUS, 169/30.
BOA.Y.MTV.293/85.

Gazeteler

Takvim-i Vekâyi, 11 Safer 1283(25 Haziran 1866).

Tetkik Eserler

As, İzzettin, *“Bir Sosyal Hizmet Kurumu Olarak Darüleytam”*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2020.
Demirel, Muammer, *“Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüştüye Mektepleri”*, *Türkler XV*,(2002): s.44-60.
Erdem, Ufuk, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, Ankara:Türk Tarih Kurumu, 2018.
Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi III-IV*, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
Erkan, Süleyman, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, 1996.
Erkan, Süleyman, *“Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu Göçleri (1878-1908)”*, Doktora Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, 1993.
Gelişli, Yücel, *“Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”*, *Türkler XV*, (2002): 35-43.
Gündüz, Mustafa, *Osmanlı Eğitim Mirası*, Ankara:Doğu Batı Yayınevi, 2015.
Gündüz, Mustafa, *Maariftten Eğitime*, Ankara: Doğubatı Yayınevi, 2016.
Habiçoğlu, Bedri, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler ve İskânları*, İstanbul: Nart Yayıncılık, 1993.
İnü, Esmâ, *II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askeri Rüştüyeler*, Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2008.

ATAD

- İpek, Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devletlere Göçler*, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi VIII*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.
- Karataşer, Büşra, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Hakkında Bir Değerlendirme", *The Journal of Social Science*, (2017): 423-434.
- Karpat, Kemal, *İslamın Siyasallaşması*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Kocacık, Faruk, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", *Osmanlı Araştırmaları I*, (1980): 137-190.
- Kocacık, Faruk, "XIX. Yüzyılda Göçmen Köylerine İlişkin Bazı Yapı Özellikleri", *Tarih Dergisi F:27*, .416-1001.
- Kodaman, Bayram, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, çev. Osman Yener, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Taşbaş, Erdal, *Halifenin Gölgesine Sığınanlar*, Ankara: Berkan Yayınevi, 2017.
- Yüksel, Hasan, "Kafkas Göçmen Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, 24, (1994): 475-490.